

papiri și texte literare), întocmiți cu o migală extremă și cu acea preocupare de perfecție caracteristică autorului *Studiilor anatoliene*, al *Cartei* și al altor alte opere de neîntrecută acribie.

Cum o știu toți cei ce au deschis vreunul din volumele *Studiilor* lui Holleaux, rolul lui Robert în reeditarea acestor scrieri mărunte nu s-a mărginit la stringerea și la trimiterea lor la tipografie. Cu o filială grijă, textele mai vechi sau mai noi au fost selecționate și revăzute, astfel ca meritele științifice ale autorului să apară în cea mai favorabilă lumină, iar din ansamblul operei să reîntre în circulație numai paginile exemplare prin noutatea rezultatelor sau prin perfecția metodei. În felul acesta serviciul adus memoriei înaintașului e în același timp un serviciu adus științei, și această trăsătură va apărea limpede când voi fi adăugat că, reluând în volumele IV și V ale *Studiilor* capitolele de istorie elenistică scrise de Holleaux pentru *Cambridge Ancient History*, Robert le tipărește după originalul francez, mai întins și în multe privințe mai nuanțat decât traducerea engleză.

Despre prețioșii indici — de o precizie și amploare ce nu lasă nimic de dorit —, nu cred că pot spune mai mult decât că *se citește*, nu numai *se consultă*. Pentru înlesnirea prețuitorilor lui Holleaux precizez, de altă parte, că, din aceeași rivnă de a oferi cercetătorului un instrument de lucru cât mai desăvârșit, în întocmirea lor Robert a despuiat și volumul *Strategos Hypatos*, publicat de autor în 1921 fără un indice cerut de importanța lucrării.

D. M. Pipidi

ATTILIO DEGRASSI, *Scritti vari di antichità*. III. Venezia-Trieste, a cura della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 1967. XV + 427 p. Numeroase planșe în și afară din text.

Despre primele două volume de *Scrieri felurite* ale lui Attilio Degrassi am avut prilejul să dau seamă într-un volum precedent al revistei noastre (VIII, 1966, p. 367—368), arătând că editarea lor — de un comitet de inițiativă format din colegi și elevi — își propunea să cinstească împlinirea a 75 de ani de viață ai învățatului. De-atunci, fiecă an nou adăugându-și reocota de cercetări și descoperiri într-un domeniu pe care Degrassi îl stăpânește ca nimeni altul, materia unui al III-lea volum de *Scritti* n-a întârziat să se acumuleze, făcând necesară publicarea ultimelor contribuții în aceleași fericite condiții în care se tipăriseră scrierile anterioare.

De data aceasta răspunderea alcătuirii lucrării aparține Societății istriene de arheologie și istorie națională, instituție cu care Degrassi a avut prilejul să închege vechi legături și ca e. în persoana lui, înțelege să cinstească nu numai pe epigrafistul de mare faimă, dar și pe istrieanul legat de pământul natal, la cunoașterea căruia a contribuit cu lucrări de o valoare excepțională.

Pe lângă un *Addendum* menit să completeze cu mai multe zeci de numere bibliografia autorului tipărită în 1962 în fruntea volumului I al *Scrierilor*, volumul pe care-l semnalăm cuprinde 23 de studii de epigrafie și antichități romane. Trei lungi memorii — *Epigraphica* I—III — conțin scurte note în legătură cu documente de înțeles anevoios sau cu instituții mai puțin cunoscute, pe lângă rectificări și completări la fasciculele din *Inscriptiones Italiae* publicate de-a lungul ultimelor decenii de Degrassi însuși sau de alți epigrafiști italieni. Celelalte douăzeci sînt consacrate unor probleme variate, singura lor trăsătură comună fiind aceea de a se întema

de fiecare dată pe un document epigrafic — inedit sau numai revizuit. La această primă caracteristică e cazul să se adauge, cred, calitățile din totdeauna ale scrisului lui Degrassi : o informație sigură și întinsă (chiar dacă lipsită de ostentație), o claritate și o precizie demne de invidiat, în sfârșit, și mai ales, o modestie de ton și o cuviință deopotrivă admirabile, pînă și în multe cazuri cînd textele nu fac decît să analizeze și să respingă teze insuficient fondate sau concluzii pripite. Sub acest raport, cu adevărat exemplar mi se pare studiul *Aquileia e Trieste nelle scene della Colonna Traiana*, în care, supunînd unui examen minuțios un memoriu al lui Sandro Stucchi țintind să reconstituie itinerarul lui Traian la începutul celui de-al II-lea război dacic, începînd cu plecarea din Ancona, ajunge să dovedească, într-un mod ce nu lasă loc îndoielii, că plecarea din Italia a împăratului și a statului lui major n-a avut loc nici la data, nici din locul postulat de imprudentul arheolog. Data adevărată e păstrată de un fragment din *Fasti Ostienses* de care Stucchi săvîrșea greșeala de a nu ține seamă, iar portul de îmbarcare — Brindisi — rezultă și el cu evidență dintr-o analiză ascuțită a tuturor împrejurărilor legate de începutul memorabilei campanii. Un caracter asemănător prezintă și studiul *Il supposto municipio di Classe e l'amministrazione di Ravenna*, în care, împotriva lui Giancarlo Susini, apărător al tezei că prefectul flotei din Ravenna ar fi avut sub oblăduirea lui o aglomerație urbană cu numele *Classis*, face dovada că această presupunere se întemeiază pe interpretarea greșită a unei inscripții din Sarsina și a unui pasaj din *Notitia Dignitatum Occidentis*. În ambele texte, *classis* indică flota însăși și, prin extensiune, tabăra de pe tîrm unde erau adăpostite echipajele, ceea ce explică faptul că — într-un papir din Giessen — „baza” în chestiune e numită *castra*. Dacă însă, în aceste condiții, e limpede că pretinsa *ciuitas* n-a existat niciodată, nu e mai puțin adevărat că Ravenna — despre care din zilele lui Mommsen și ale lui Bormann se credea că n-ar fi avut autonomie comunală, ci ar fi fost administrată discreționar de prefectul flotei — s-a bucurat sub Imperiu de o administrație proprie și de magistrați a căror pomenire nu lipsește din inscripții. Motivul pentru care această concluzie a întîrziat să se impună e o frază din aceeași *Notitia Dignitatum* în care menționea flotei din Ravenna e însoțită de precizarea : *praefectus classis Rauennatum cum curis eiusdem ciuitatis* (XLII 7). Ce trebuie să înțelegem prin aceste *curae* nu-i ușor de spus, și e tocmai motivul pentru care învățații abia citați ajunseseră la concluzia că Ravenna n-ar fi avut administrație proprie, nici magistrați. După Degrassi, a cărui interpretare mi se pare singura compatibilă cu mărturia documentelor epigrafice, acest punct de vedere trebuie acum părăsit. „Queste *curae* — scrie el — non significano, a mio modo di vedere, altro che il prefetto della flotta era per il suo stesso ufficio anche *curator* della città. Il *curator rei publicae* o *ciuitatis* fu istituito in Italia dall'età di Traiano... Nell'età postdiocleziana il *curator* divene magistrato municipale, anzi il primo magistrato della città, la cui nomina, benchè fatta dal consiglio comunale tra i decurioni della città che avessero assolto tutti i *munera*, era sottoposto alla conferma imperiale. Ma sia prima sia dopo Diocleziano il *curator* sussisteva accanto ai magistrati della città, non gli escludeva. A Ravenna, per regioni di carattere militare, *curator* doveva essere il rispettivo comandante della flotta” (p. 291).

Dacă spațiul mi-ar îngădui-o, multe asemenea exemple ar putea fi citate pentru a învedera bogăția de sugestii, de corecțiuni și de rezultate indiscutabile de care e plin volumul. Cu titlu de exemple, țin să mai menționez interesul metodologic al celor două comunicări intitulate : *L'indicazione dell'età nelle iscrizioni sepolcrali latine* (p. 211—242) și *Dati demografici in iscrizioni cristiane di Roma* (p. 243—252), întregirea corectă a primului text epigrafic referitor la prefectul Iudeii Pontius Pilatus (p. 269—276), explicația luminoasă a două fragmente juridice

din Istria romană (p. 325—336), în sfârșit, examenul amănunțit și clar al numelor succesiv purtate de Augustus de-a lungul unei cariere furtunoase: *I nomi dell'imperatore Augusto. Il 'praenomen imperatoris'* (p. 353—371). În acest din urmă studiu, zăbovind cu precădere asupra datei când Octavianus a asumat oficial *praenomen*-ul *imperator* în locul numelui personal Caius, Degrassi respinge părerea astăzi dominantă că evenimentul s-ar fi petrecut în 38 (astfel, între alții, Syme, într-un important articol din *Historia* VII, 1958, p. 172—188), aducând argumente noi și convingătoare în sprijinul tezei lui Mommsen, după care asumarea titlului ar fi mai veche și mai precis de la sfârșitul lui septembrie sau de la începutul lui octombrie 40.

Patru indici analitici întocmiți de Silvio Panciera completează volumul, a cărui pregătire pentru tipar a fost ajutată și în alte privințe de devotamentul și abnegația unor foști elevi ai sărbătoritului: Maria Silvia Bassignano, Fulvio Grosso, Giovanni Ramilli și Franco Sartori.

D. M. Pippidi

UNIVERSITĂȚI DI CAMBRIDGE. *Storia antica X 1—2: L'Impero di Augusto (44 a.C. — 70 d.C.)*. Biblioteca storica dell'Antichità, collezione diretta de R. Bianchi Bandinelli. Milano, „Il Saggiatore” di Alberto Mondadori, 1968, 2 vol. 1327 p. in 16°.

JULES TOUTAIN, *L'Economia antica*. Traduzione di Filippo Coarelli. Biblioteca storica dell'Antichità, 6. Milano, „Il Saggiatore” di Alberto Mondadori, 1968. 383 p. in 16°.

Interesul pentru publicațiile în alte limbi — de orice nivel și în oricât de variate domenii — a fost dintotdeauna o caracteristică a editurilor italiene. Reprezentată pînă la o vreme de casa Laterza din Bari, în a cărei *Biblioteca di cultura moderna* s-au tradus și tipărit încă de la începutul veacului și desigur la îndemnul lui Croce multe lucrări de preț din cîmpul filozofiei și al istoriei literare, această orientare a fost preluată în perioada dintre cele două războaie de editura *Nuova Italia* din Firenze, de sub teacurile căreia au ieșit, împreună cu numeroase tipărituri de mai modeste proporții și de mai mic răsunset, opere deschizătoare de drum ca *Storia economica e sociale dell'Impero romano* a lui Rostovtzev (reeditată în mai multe rînduri) și vastele sinteze ale lui Werner Jaeger: *Aristotele și Paideia*, pe lângă altele tot atît de semnificative destinate, firește, în primul rînd publicului italian, dar nu mai puțin și cititorilor din alte țări, unde pentru un motiv sau altul originalele engleze și germane erau mai anevoie de procurat ori, poate, de înțeles.

Fără ca activitatea celor două mari firme să fi încetat fie și temporar, silințelor lor au venit să li se adauge în ultimul sfert de veac silințele altor editori pe care ar fi de prisos să-l înșir dar din numărul cărora nu pot să nu menționez pe Giulio Einaudi, din Torino, și, începînd din 1958 — ultimul intrat în competiție cu o energie uimitoare și cu mijloace pe măsura planurilor lui ambițioase — pe Alberto Mondadori, din Milano.

Întreprinderea editorială a acestuia din urmă e denumită semnificativ „Il Saggiatore”, iar activitatea ei pare închinată în cea mai mare măsură traducerii în limba italiană a tuturor operelor reprezentative ale timpului nostru. Judecînd după informațiile pe care le am, nu mai puțin de cinci biblioteci se publică sub denumirea generală „La Cultura”, și în fiecare din ele se încearcă tipărirea fără zăbavă a contribuțiilor de o indiscutabilă valoare apărute în orice